



PETER NIELSEN

Lektor i politisk økonomi ved Roskilde Universitet.

Jeg er født i 1970 og har en Ph.D. i politisk økonomi, som også er mit fag som lektor ved Roskilde Universitet. Jeg interesserer mig for kritisk teori og videnskabsteori i lyset af aktuelle samfundsforhold og har i særlig grad haft fokus på sammenhængen mellem politik, økonomi og miljø.



PETTER NÆSS

Professor i byplanlægning ved Aalborg Universitet.

Jeg har i næsten 25 år forsket i miljøkonsekvenser af byernes rumlige og fysiske udvikling. Formålet har generelt været at undersøge, hvordan man kan opnå en mindre miljøbelastende udformning og placering af ny bebyggelse og infrastruktur. I stigende grad er jeg imidlertid blevet klar over, at smarte og miljøvenlige byplanmæssige løsninger højst kan bremse og ikke vende en udvikling, der grundlæggende fører til større pres på miljøet.

DER ER INTET NATURGIVENT VED VÆKST!

AF PETER NIELSEN OG PETTER NÆSS Kapitalismen er et vækstsamfund, der i samspil med den nyliberalistiske globalisering har skabt en uendelig kappestrid mellem verdens lande og aktører. Konkurrence er normen og voksende ulighed er blevet samfundsmæssigt acceptabelt. På trods af vækstparadigmets mange kriser – økonomisk, socialt, miljømæssigt osv. – synes det kun at vokse sig stærkere og stærkere. Kriserne ansporer blot til jagten efter en ny vækstmodel, ja selv klimaforandringerne, der grundlæggende skyldes økonomisk vækst, bliver nu set som det, der skal drive væksten yderligere frem. Men der er intet naturgivent ved kapitalismen, og den vil ikke vare evigt, spår forfatterne i denne artikel.

Økonomi er ikke et neutralt område. De økonomiske forhold afhænger af, hvordan økonomien grundlæggende er skruet sammen. Det har vi næsten glemt i dag, hvor kapitalismen er global, og der ikke umiddelbart er attraktive, økonomiske alternativer på samfundsplan. Men kapitalismen har ikke altid været dominerende og vil ikke være det for evigt. Derfor er det vigtigt at se på, hvad der kendetegner netop en kapitalistisk økonomi. Ikke mindst når vækst og bæredygtighed er på dagsordenen, for på disse punkter er der nogle essentielle sammenhænge, som alt for ofte bliver overset eller ligefrem fejlet ind under gulvtæppet.

” Kapitalismen har ikke altid været dominerende og vil ikke være det for evigt.

Kapitalismen har medvirket til høj vækst i økonomi, produktion og forbrug. Omkostningerne for mennesker og miljø er til at få øje på. Væksten fører til dramatiske klimaforandringer og udpining af mennesker og natur. Men hvordan hænger vækst og kapitalisme sammen? Og viser miljøproblemerne os, at en bæredygtig fremtid ikke er mulig under kapitalismen? Eller er kapitalismen

så tilpasningsdygtig, at miljøproblemerne blot skal betragtes som en udfordring?

Der er forskellige teorier om, hvordan vi skal udvikle et mere humant og miljøvenligt samfund. Hvis man vil forstå disse teorier, er begrebet bæredygtig udvikling helt grundlæggende. Derfor vil vi først fortælle om dette begreb og brugen af det. De, som mener, at økonomisk vækst er forenelig med en bæredygtig udvikling, har forskellige forslag til strategier for, hvordan væksten kan fortsætte. Disse strategier vil vi også beskrive og kritisere.

Herefter skal vi se nærmere på kapitalismen. Det kapitalistiske system har en stærk indbygget tendens til økonomisk vækst. Men systemet er også præget af kriser, der afføder stagnation eller direkte nedgang i økonomien. Det ser vi især i de rige lande i disse år. Danmark er særligt hårdt ramt. Til slut vil vi komme ind på, hvad alt dette betyder for os, for kapitalismen og samfundsudviklingen i fremtiden.

Bæredygtig udvikling

Begrebet bæredygtig udvikling bliver flittigt brugt af politikere og planlæggere. Man taler ofte om, at kært barn har mange navne, men her kan man godt sige, at kært navn har mange børn. Ordet „bæredygtig“ bruges i en hel række forskellige betydninger – også om strategier og tiltag med vidt forskelligt indhold.

Vores fælles fremtid er en rapport fra FN, som udkom i 1987. Rapporten kaldes ofte „Brundtland-rapporten“. Brundtland-kommissionen (ledet af Norges tidligere

statsminister, Gro Harlem Brundtland) havde fået til opgave at formulere et program for ændringer i forhold til miljø og udvikling, som skulle kunne bruges over hele verden. Brundtland-kommissionen udarbejdede et bæredygtighedsbegreb, hvor en bæredygtig udvikling først og fremmest er at sikre, at alle – både i fattige og rige lande og i dag og i fremtidige generationer – kan få dækket grundlæggende biologiske og sociale behov. Tager man det alvorligt, er bæredygtig udvikling noget ganske andet end det, vi hidtil har gjort!

Men bæredygtig udvikling er et omstridt begreb. Begrebet har en vældig positiv klang. Hvem tør sige, at de er imod, at udviklingen skal være bæredygtig? Mennesker, som får deres interesser truet af kravene fra en reel bæredygtig udvikling, vil imidlertid ofte forsøge at omdefinere begrebets indhold. F.eks. kan man (for)dreje begrebet og tale om „bæredygtig vækst“. Hvad siger Brundtland-rapporten om det? Økonomisk vækst nævnes ikke som et mål i sig selv, men rapporten omtaler styrket, økonomisk vækst som en „strategisk forudsætning“ for udvikling. Vækstens kvalitet – eller indhold – skal imidlertid ændres, mente kommissionen.

Målet om en socialt retfærdig fordeling af goder og ulemper handler egentlig om, at alle mennesker på jorden skal have et værdigt liv og få dækket de basale behov. Men det er en næsten uoverskuelig opgave, og der er mange velhavende mennesker, som skal opgive deres privilegier, hvis dette mål skal nås. Derfor bliver begrebet „bæredygtighed“ ofte omdefinert, så det kommer til



Figur 1. Danskere bruger mere end det dobbelte af vores økologiske råderum. Kilde: Globalis, FN-forbundet.

at handle om, at de politiske strategier ikke må støde nogen af de magtfulde interessegrupper på manchetterne. Denne udvanding er et eksempel på en taktik, som ofte benyttes af magteliten til at tage brodden af nye og potentielt farlige begreber.

Skal vi tale om bæredygtig udvikling, har vi derimod brug for en virkelig *bæredygtig* definition af begrebet. Vi må se på, hvad der faktisk skal til, for at verden kan udvikle sig, så både miljø og mennesker får opfyldt deres behov. Og her handler det ikke om særinteresser. Brundtland-kommissionens grundlæggende definition er bæredygtig. At økonomisk vækst skulle være en forudsætning for at opnå en bæredygtig udvikling, er derimod en uholdbar påstand.

Kapitalismens „grønne“ begreber

Økonomisk vækst har hidtil været tæt forbundet med stigende ressourceforbrug

og miljøbelastning. Hvordan forestiller de, som tror på kapitalismen som et holdbart økonomisk system, sig, at vi skal nå frem til en bæredygtig udvikling indenfor kapitalismens rammer? Her er det igen nødvendigt med afklaring af nogle begreber.

Afkobling betyder at bryde sammenhængen mellem økonomisk vækst og de negative miljøkonsekvenser. Man forestiller sig altså, at der kan være vækst samtidig med, at miljøbelastningen ikke vokser. Et konkret eksempel kan være, at vi får større boliger og flere fladskærme uden tilsvarende større energiforbrug. Dette skal så overføres til samfundsplan, hvor afkobling indebærer, at det samlede forbrug vokser uden, at miljøet belastes yderligere. De seneste år har der været meget fokus på kuldioxid-udledninger og den danske regering har hævdet, at den økonomiske vækst i landet er afkoblet fra stigende kuldioxid-

udledninger siden midten af 1990'erne. Det vender vi tilbage til.

Miljøeffektivisering handler om at producere varer af samme kvalitet som før - men med lavere ressourceforbrug og miljøbelastning. Teknologi er vigtig her, fordi tekniske løsninger menes at være det bedste middel til at opnå miljøeffektivisering. Der er i dag en udbredt tro på, at ny teknologi på samme tid kan løse vores nuværende ressource- og klimamæssige problemer og sikre en fortsat „bæredygtig vækst“.

Substitution er at ændre et mere miljøbelastende forbrug til et mindre miljøbelastende forbrug. F.eks. kan man erstatte en ferierejse til udlandet med fly med en ferie i sit eget land, man kan købe kunst i stedet for at bruge pengene på et større hus eller en ny bil (og håbe på, at kunstneren eller galleriejereren ikke bruger fortjenesten til udlandsrejser med fly!) eller – og måske mest sikkert - man kan ændre sine spisevaner og spise mindre kød og flere lokalt producerede fødevarer, som ikke skal transporteres over lange afstande.

Dematerialisering er et samlebegreb for miljøeffektivisering og substitution.

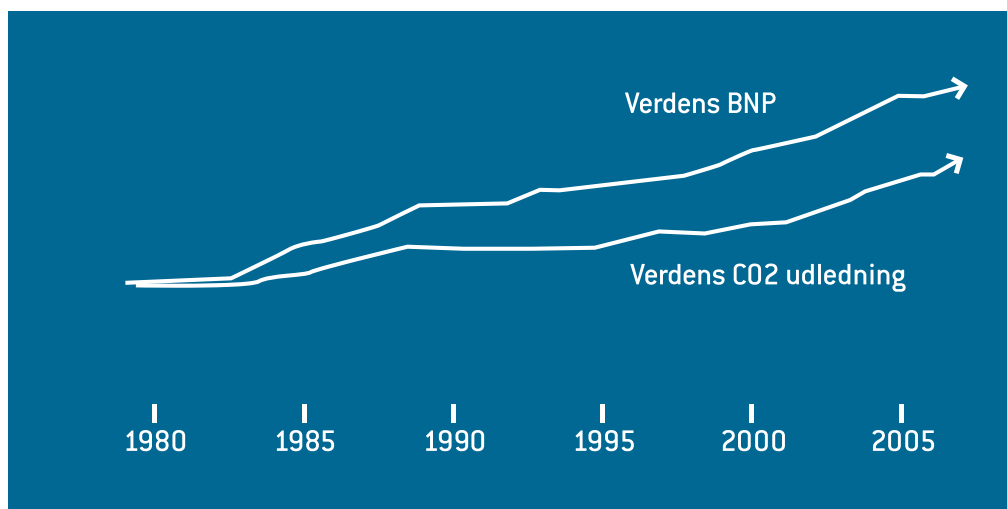
Økologisk modernisering

Troen på afkobling er især central indenfor den teori, der kaldes økologisk modernisering. Ifølge denne teori kan løsninger på miljøproblemerne findes indenfor rammerne af kapitalismen. Den nuværende kapitalisme med dens rovdrift på ressourcer og forurening af naturen vil til slut underminere ikke kun menneskers sundhed

og livskvalitet, men også mulighederne for fortsat økonomisk vækst. Kapitalismen må derfor, ifølge teorien om økologisk modernisering, gennemgå en omdannelsesproces, hvis den skal være bæredygtig på lang sigt. Ved siden af en stærk satsning på udvikling af miljøvenlig teknologi mener tilhængerne af teorien, at lovene og afgiftssystemerne skal ændres, så de sikrer mere samarbejde på tværs af de forskellige sektorer og sørger for, at markedskræfterne bidrager til miljøeffektivisering. Hele samfundet og det økonomiske system behøver derimod ikke at blive ændret grundlæggende. De „økologiske modernister“ mener, at kravene fra forbrugere, miljøgrupper, lovgivere osv. vil tvinge virksomheder og organisationer til at påtage sig ansvar for miljøet og udvikle tekniske løsninger.

Der er en tæt sammenhæng mellem teorien om økologisk modernisering og nogle økonomers hypotese om, at væksten i rige lande ikke vil medføre miljø-ødelæggelser, men tværtimod bidrage til at forbedre miljøkvaliteten, fordi overskuddet fra væksten kan bruges til at udvikle miljøvenlig teknologi. På denne måde, mener disse økonomer, kan den teknologiske udvikling i den rige del af verden opveje forureningen fra de øgede udslip, som følger af industrialiseringen i den fattige del af verden.

Dette er dog en teori, som ikke støttes af de undersøgelser, som er gjort af den faktiske økonomiske udvikling og miljøbelastning. Kuldioxid-udslip er et godt eksempel. Belgiske forskere har undersøgt forholdet mellem økonomisk vækst og kuldioxid-



Figur 2. Udledningen af kuldioxid stiger fortsat trods myten om afkobling. Kilde: *Prosperity Without Growth*, Sustainable Development Commission, 2009.

udslip i 100 lande i perioden 1960-1996. De finder en nær sammenhæng mellem økonomisk vækst og øgede udslip af kuldioxid - både i fattige og rige lande. Også efter 1996 er de globale udledningerne af kuldioxid vokset i et tempo, der svarer til den økonomiske vækst. Selv i kriseåret 2008 voksede de globale udledninger med 2%.

Der er heller ikke sket en afkobling i Danmark i de seneste 15 år. Som så meget andet afhænger det meget af, hvordan regnestykket stilles op, men hvis vi medregner den såkaldte bunkring, dvs. danske virksomheders køb af brændstof i udlandet, så går vækst og klimabelastning stadig hånd i hånd i Danmark. De kurver, som skiftende regeringer i Danmark stolt fremviser for at dokumentere afkobling, medregner ikke bunkring. Man skal også tænke på, at vi „eksporterer“ kuldioxid-udledninger til

eksempelvis Kina, der i stadig større grad fungerer som hele verdens fabrik, mens produktionen i Vesten bliver relativt mindre klimabelastende.

At der indtil nu ikke er sket en dematerialisering i et tilstrækkeligt stort omfang til at holde trit med den økonomiske vækst, er dog ikke i sig selv noget bevis for, at der ikke i fremtiden kan ske en stærkere og mere vellykket dematerialisering. I det følgende beskriver vi nogle strategier til dematerialisering og forklarer, hvordan den kan foregå på forskellige områder i samfundet. Men vi skal også se, at der er grænser for dematerialiseringen.

Dematerialisering

Det såkaldte faktor-mål bruges ofte, når der tales om dematerialisering. Konkret kan f.eks. „faktor 4“ miljøeffektivisering

betyde, at man producerer samme vare med kun en fjerdedel af det tidligere ressourceforbrug og dermed kun en fjerdedel så stor miljøbelastning. Man kan tro, at det fører til et kraftigt fald i ressourceforbruget og miljøbelastningen, men det er vigtigt at skelne mellem, om der produceres samme mængde varer som før – hvilket vil føre til et fald – eller om vi taler om en reduktion for den enkelte producerede enhed – hvilket kan medføre en forøgelse af ressourceforbruget og dermed miljøbelastningen, hvis der produceres stadig flere varer.

Eksempler på miljøeffektivisering er sodavands- og øldåser, som er blevet meget lettere, sparepærer, der bruger meget mindre strøm og elektronisk udstyr, hvor f.eks. mikrochips bliver mindre og mindre – og mindre ... Hvis vi kan lave lignende forbedringer på samfundsplan, mener mange, at vi både kan blæse og have mel i munden!

Der er imidlertid sider ved disse sager, som ofte ikke nævnes. Dåserne er blevet lettere – men vi drikker flere øl og sodavand. Pærerne bruger mindre strøm – men de indeholder stadig giftige stoffer som kviksølv. Mikrochips er blevet bittesmå, men der bruges store mængder materialer til at producere dem. Produktionen af varer stiger, forbruget af materialer stiger, indholdet i produkterne kan være miljøskadeligt, mens vi fokuserer på enkeltstående egenskaber ved produkterne – og begejstres for det fantastiske spare-potentiale!

” Produktionen af varer stiger, forbruget af materialer stiger, mens vi fokuserer på enkeltstående egenskaber ved produkterne – og begejstres for det fantastiske spare-potentiale!

I Danmark er visionen ifølge regeringen, at forbruget af knappe, følsomme eller forurenende naturressourcer skal reduceres til en fjerdedel i løbet af en generation. Både landområder og energi betragtes som knappe ressourcer. Regeringen mener, at en faktor 4-dematerialisering skal være målet de næste 20-30 år og på længere sigt nævnes faktor 10. Det vil kræve enorme teknologiske forbedringer i produktionsprocesserne og meget mere genbrug. Er dette praktisk muligt?

Mikrochippen, som sidder i konsulentens nye computer, betragtes som et enestående eksempel på dematerialisering. Værdien er høj, mens selve chippen er lille og fiks. Som før beskrevet er produktionen af mikrochippen imidlertid forbundet med en mængde omkostninger. Produktionen af en mikrochip, som vejer 2 g, kræver mere end 1½ kg fossilt brændstof, 72 g kemiske materialer, 32 l vand og 700 g nitrogen og andre gasser.

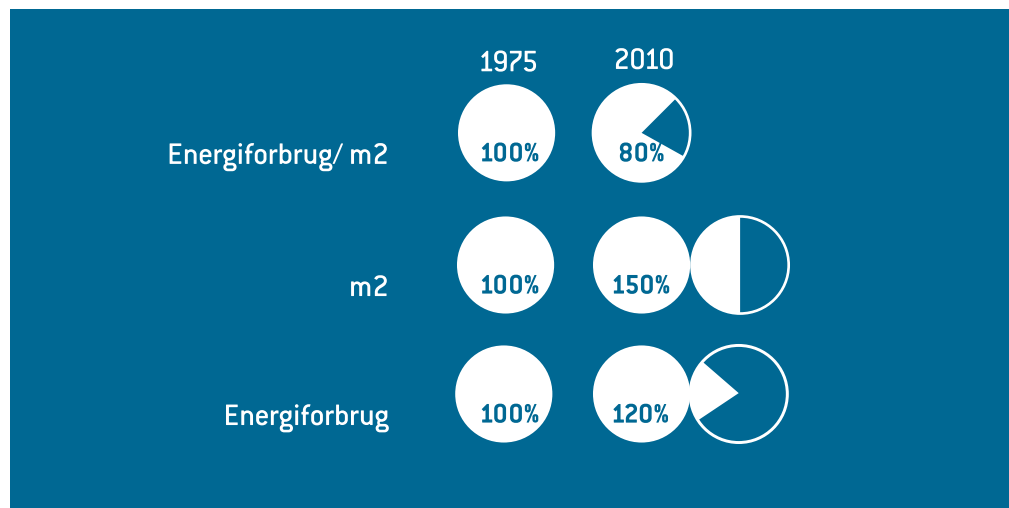
Byggesektoren er et andet interessant

eksempel på, at mulighederne for at dematerialisere kan være begrænsede. Byggeri har både direkte og indirekte virkninger på miljøet. Forbruget af byggematerialer og byggegrunde i byggeprocessen samt energi- og materialeforbruget til opvarmning, belysning, vedligehold osv. virker direkte ind på miljøet i løbet af de år, hvor bygningen er i brug. Transporten, som opstår, når brugerne af byggeriet skal transportere sig til og fra bygningerne, er en indirekte miljøbelastende virkning af byggeri.

I Danmark og Norge er der sket en fordobling af antal kvadratmeter gulvareal i boliger per indbygger siden begyndelsen af 1970'erne. Det gennemsnitlige energiforbrug per bolig i Norge er derfor steget med 35% fra 1960 til 1990, på trods af at nye boliger i den periode er blevet udstyret med bedre isolation. Der er også blevet betydeligt

færre beboere per husstand, og energiforbruget per indbygger blev derfor næsten fordoblet i perioden. Dette er et lærerigt eksempel på, hvordan en teknologi, som fører til mindre miljøbelastning - nemlig energibesparende isolering - mere end opvejes af øget forbrug. Så længe antallet og størrelsen af boligerne stiger, er det meget tvivlsomt, om forbedringer i miljøeffektiviteten er tilstrækkelig til at gøre den økonomiske vækst i byggesektoren miljømæssigt bæredygtig.

Et eksempel på den udbredte tro på, at ny teknologi kan sikre en miljømæssigt bæredygtig økonomisk vækst er den såkaldte „cradle-to-cradle“-strategi, som medierne i den seneste tid har omtalt i begejstrede vendinger. Ved hjælp af en konsekvent satsning på recirkulering af affald og storstilet overgang til vedvarende energi tegnes der et billede af et fremtidssamfund, hvor de samme



Figur 3. De sidste 20 års besparelse i energiforbrug til opvarmning er konsumeret af det øgede forbrug af etagekvadratmeter. Kilde: Danmarks Statistik.

ressourcer benyttes igen og igen, energien kommer fra vedvarende kilder, og hvor bygningerne i stedet for at kræve tilførsel af energi selv producerer mere vedvarende energi, end de forbruger. Selv om energien til en sådan vækst lod sig fremskaffe uden negative miljøkonsekvenser, ville det stigende forbrug af varer og tjenester forbundet med denne vækst næppe være miljømæssigt neutralt. Med stadigt stigende mængder af produkter, bygninger og infrastruktur må genbrugshastigheden hele tiden skrues op for at forsyne den voksende økonomi med stadigt nye input af recirkulerede ressourcer.

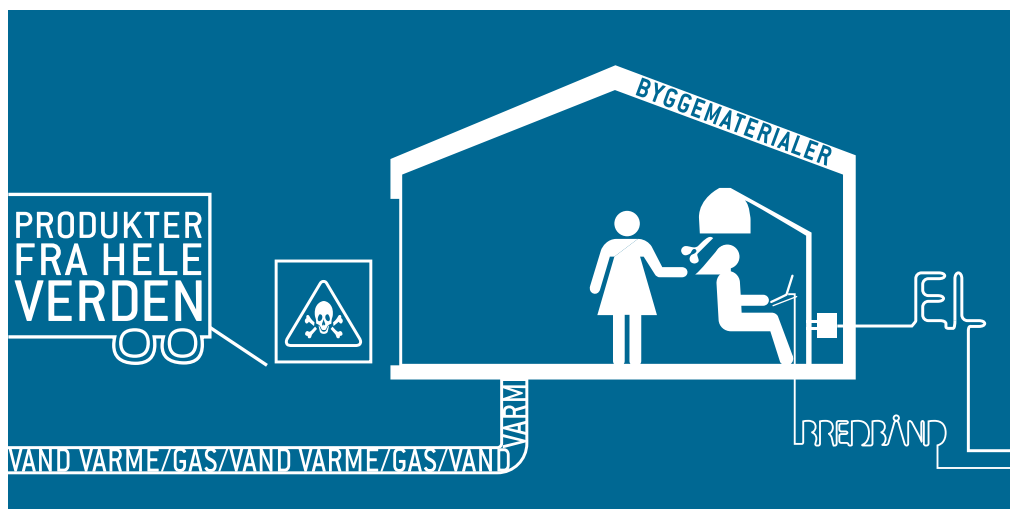
I praksis betyder dette, at de produkter, bygninger og infrastrukturer, som binder ressourcer, må tages ud af brug med stadigt kortere mellemrum. I en recirkulations-baseret vækstøkonomi vil innovation derfor i stor grad dreje sig om, hvordan produkterne og de byggede omgivers levetid kan *reduceres*. Recirkulering er imidlertid ikke miljømæssig neutral. Den binder og forbruger energi og materialeressourcer og dét i endnu større grad, hvis cirkulationstakten forøges. Desuden svækkes mange materialer, når de er blevet recirkuleret et par gange, hvorefter de må bruges til andre, mindre kvalitetskrævende formål eller blive til affald. Man må også sætte spørgsmålstejn ved, om denne strategi, som hidtil kun er taget i anvendelse i lille målestok med meget få produkter, kan udstrækkes til at gælde hele det økonomiske kredsløb. Der er altså god grund til at være meget skeptisk overfor „cradle-to-cradle“-strategien og den jubelstemning, der normalt omgiver den!

Service kræver også ressourcer

Udover at effektivisere forbruget af ressourcer anbefales det at ændre forbrugsmønstrene og opprioritere det forbrug, som kræver mindst energi- og materialeforbrug – eksempelvis forbruget af serviceydelser, viden og kultur. Altså substitution. Hvis jeg går til ballet i stedet for at købe en ekstra bil, eller hvis jeg køber bøger i stedet for at tage med fly på ferie, reduceres miljøbelastningen af mit forbrug. At bruge en del af sin fritid på at være på internettet er også en aktivitet, der ikke belaster miljøet så meget.

Selv hvis det lykkes for enkelte lande at skabe strukturer for større bæredygtighed, er det ikke sikkert, at en fortsat økonomisk vækst ville kunne gøres miljømæssigt bæredygtig. Der produceres stadig på livet løs. Og i servicesektoren – som ellers ofte beskrives som en mindre miljøbelastende sektor – er der måske ikke så beskedent et ressourceforbrug alligevel?

Mange serviceydelser indebærer transport. Mad og drikkevarer, som serveres i restauranter, importeres ofte fra lande på den anden side af kloden. Videnskabeligt arbejde er forbundet med stadig flere internationale flyrejser, og nye teknologiske opdagelser fører ofte til udvikling af nye produkter med tilhørende stort materielt forbrug. Kokke bruger stadig mere avancerede – og større – køleskabe, en rengøringsassistent bruger rengøringsmidler, og en udviklingskonsulent skifter computer, ligeså ofte som hun skifter sokker.



Figur 4. Det er en myte at service ikke er forbundet med ressourceforbrug.

Væksten er eksponentiel

Som det ses, kan det være yderst vanskeligt at nå f.eks. en faktor 4-reduktion i alle samfundets sektorer. Ved en årlig vækstrate på 3,5% vil produktionen fordobles indenfor 20 år. Dette har været den gennemsnitlige vækst på globalt plan siden anden verdenskrig. Ressourceforbruget og den miljømæssige belastning må derfor reduceres til en fjerdedel per produceret enhed indenfor denne tidshorisont, hvis man skal nå et mål om at halvere den miljømæssige belastning. Men hvad sker der derefter? Hvor længe vil det være muligt at kompensere for den stadige vækst i produktionen ved at øge miljøeffektiviteten?

De, som tror, at økonomisk vækst kan afkobles fra miljøbelastningen og ressourceforbruget, vil sikkert mene, at vi må blive dygtigere til at dematerialisere. Men hvis væksten fortsætter, vil der blive brug for

dramatiske faktor-reduktioner. Selv med en moderat vækst på f.eks. 2,1% om året, hvilket var den gennemsnitlige vækstrate i de rige lande i årene frem mod den aktuelle krise, vil verdens totale produktion otte-dobles efter 100 år og 64-dobles efter 200 år. Hvis den miljømæssige belastning skal halveres, kræves der en dematerialiseringsfaktor på mere end 65.000 i midten af dette årtusinde!

” Selv med en moderat vækst på 2,1% om året, vil verdens totale produktion otte-dobles efter 100 år og 64-dobles efter 200 år.

Bruttonationalprodukt år **2000**



Bruttonationalprodukt år **2100** ved vækstrate 2%



Figur 5. Selv en moderat vækstrate på 2% vil forudsætte en hel urealistisk dematerialiseringsfaktor, hvis vi samtidig skal halvere vores materielle forbrug.

Kapitalismen og væksten

Væksten er en konsekvens af det kapitalistiske system, der isoleret set er gearet til uendelig vækst. Det er der to grundlæggende årsager til. Den første er, at den centrale institution i kapitalismen er kapital, som er karakteriseret ved at være penge, der skal vokse mest muligt. Kapital er altså penge med en iboende trang til at ekspandere. Denne ekspansionstrang formidles af men-

nesker og institutionaliseres normalt i virksomheder, der har til formål at optimere indtjeningen. Det er helt afgørende, at der ikke er grænser for denne trang til at ekspandere. En virksomhed kan være vokset hundrede gange, men alligevel har den som mål fortsat at vokse. Microsoft og Danske Bank er ikke mindre væksthungrende i dag, end de var for 10 år siden. Det forholder sig snarere omvendt: Det økonomiske mo-

tiv bliver mere udpræget i takt med, at en koncern bliver større og mere ansigtsløs. Væksttrangen accelererer. Denne dynamik skaber en situation med stadig flere rastløse penge og nervøse koncerner, der er på konstant udkig efter profitable muligheder.

Der er ikke noget naturgivent ved denne vækstdynamik, men den bliver vedvarende presset frem af markedet. Konkurrencen indebærer nemlig, at virksomhederne er pisket til at vokse mindst lige så meget som konkurrenterne, for ellers mister de tempo i det uendelige kapløb, der i sidste ende handler om overlevelse. Hvis den enkelte virksomhed står af ræset eller bliver mægtig, så bliver den før eller siden indhentet af svagere konkurrenceevne og mangel på kapital.

” Der er ikke noget naturgivent ved denne vækstdynamik, men den bliver vedvarende presset frem af markedet.

Denne mekanisme, der udspringer af det økonomiske marked, gælder i de rige lande over alt i det sociale liv. Den nyliberalistiske udvikling i de seneste 25 år har været kendetegnet ved større konkurrence næsten alle steder og på alle niveauer. Den nyliberalistiske globalisering har intensiveret konkurrencepresset og skabt en uendelig kappestrid mellem verdens lande. Konkur-

rence er også blevet normen i den offentlige sektor. Uligheden er vokset, hvilket forøger væksttendensen, da flere sakker agterud.

Forbruget er i stigende grad en individuel konkurrence, hvor det gælder om konstant at oppe sig for ikke at falde bag af dansen. Der etableres lynhurtigt nye og hele tiden mere krævende normer for et socialt acceptabelt forbrugsniveau. Forbrugssamfundet er blevet intensiveret i nyliberalismen.

Det giver derfor ikke længere mening at sige, at produktionen i de rige lande er vigtigere end forbruget eller at lokalisere tendensen til vækst alene i de kapitalistiske virksomheder. Vi står i dag i en situation, hvor mennesker er så tæt knyttede til deres forbrug, at det kan opleves lige så svært for individer at give afkald på deres hele tiden smartere computere, tøj og mobiltelefoner, som det er for virksomheder at opleve faldende indtjening. Forbrugssamfundet er en folkelig kapitalisme, hvor de kapitalistiske værdier er indlejret i individerne og deres umiddelbare relationer. Kapitalismen er over alt, og tendensen til vækst har derfor ikke et fast centrum.

Kriser og stagnation

Når vi siger, at der er en *tendens* til, at BNP vokser, så betyder det, at denne mekanisme eksisterer, uanset om der faktisk er et stigende BNP. Selv i den aktuelle krise med kraftigt faldende BNP i eksempelvis Danmark – omkring 6% i 2008-9 – er der en tendens til vækst. Kapitalismen *har* overlevet perioder, hvor der var negativ eller

ingen økonomisk vækst. Heller ikke i dag er kapitalismen ved at bryde sammen. Men manglende vækst medfører social ustabilitet, arbejdsløshed, fattigdom – og nogle gange krig. Kort sagt: Krise.

Der er enighed om, at 1968 var et skelsettende år, og at de følgende 10-15 år var en krise- og opbrudstid med vidtrækkende konsekvenser. Men den almindelige opfattelse er, at krisen blev overvundet i 1980'erne, og at vi herefter har oplevet en ny, historisk højkonjunktur, der så er blevet afløst af en ny krise i de seneste år. Det er en myte. Krisen er ikke blevet overvundet. Den aktuelle situation er derfor en krise i anden potens.

Det, vi har oplevet siden 1970'erne, er, at samfundsudviklingen har haft en permanent, tiltagende krise som bagtæppe. Vi kan identificere den generelle tendens ved at se på den økonomiske vækst. Der har ikke været tale om, at der er skabt høj vækst fra 1980'erne indtil for få år siden. Faktisk har der været en klar tendens til aftagende vækst lige siden 1960'erne. Denne tendens gælder de rige lande set som helhed og i varierende grad i de enkelte lande. Den gælder også globalt, selvom der gennem snart mange år har været kraftig vækst i folkerige lande som Kina og Indien. Det globale BNP er ottefoldet siden 1950, men hvor den første fordobling tog 15 år, har den seneste fordobling taget 25 år.

Danmark er et af de lande, hvor tendensen til lavere vækst er slået meget markant igennem. Tendensen har været, at hvert årti efter 1960'erne har haft en lavere vækst

end årtiet før. Den eneste undtagelse er 1990'erne, da der fra 1993 til 2000 var en gennemsnitlig årlig vækst i BNP på 3%. Men denne vækst var ustabil, idet den byggede på økonomiske bobler på særligt bolig- og aktiemarkederne. Aktieboblen bristede i 2000, hvilket førte til næsten nulvækst i de følgende tre år. Herefter voksede en ny og større aktieboble frem. Boligboblen blev pustet op gennem hele perioden, men med accelererende hastighed fra 2004. Da disse bobler bristede samtidig, oplevede vi i 2008-2009 et historisk fald i BNP, hvilket indebærer, at der som årligt gennemsnit har været næsten nulvækst i 00'erne!

Der har altså ikke været en stabil højkonjunktur fra starten af 1990'erne til slutningen af 00'erne. Hele perioden siden 1960'erne har været præget af en tendens til faldende vækst, og det eneste, der har skabt den midlertidige afvigelse fra denne kurs, har været en meget skrøbelig bobleøkonomi, der nu ligger i ruiner.

Årsager til stagnationen

Der er mange årsager til, at væksten udviser en faldende tendens. Der er tale om et dynamisk samspil af komplekse sociale processer. Umiddelbart er kapitalismen et vækstsamfund. Men kun umiddelbart. For den økonomiske vækst finder sted gennem udbytning af mennesker og miljø. Begge dele skaber problemer for kapitalismen. Der er nemlig ikke kun miljømæssige grænser for kapitalismen. Der er også menneskelige og sociale grænser. På de menneskelige og sociale områder er der også tale

om bevidst kritik og modstand, som vokser sideløbende med kapitalismen.

En basal årsag til, at kapitalen løber ind i stigende problemer med omgivelserne er, at væksten er eksponentiel. Kapitalismen kommer i krise, hvis der ikke er konstant, høj vækst. Økonomisk vækst måles som den procentvise stigning i BNP i forhold til året før. Dette er uproblematisk i et finansielt univers, men mennesker og natur er ikke variable i en matematisk formel. Det bliver simpelthen sværere og sværere at presse citronen yderligere, idet grundlaget er begrænsede menneskelige, sociale og naturlige ressourcer.

” Det bliver simpelthen sværere og sværere at presse citronen yderligere, idet grundlaget er begrænsede menneskelige, sociale og naturlige ressourcer.

Når et samfund er fattigt, og der er rigelige uudnyttede ressourcer, så kan kapitalen generere høj vækst. Men denne situation varer ikke ved. Det bliver stadig mere vanskeligt at opnå produktivitetstevninger, når ressourcerne bliver slidt ned, og der opstår mangel på arbejdskraft. Efterkrigstidens vækst skyldes hovedsagelig industrialiseringen og kvindernes indtog på arbejdsmarkedet. Der er sket store effektiviseringer, der

kommer til varigt udtryk gennem fysisk og social teknologi, og så er det naturlige og menneskelige grundlag for væksten udvidet. Den teknologiske og organisatoriske udvikling er ikke stoppet i 1970'erne, men selv computere, mobiltelefoner, stigende uddannelsesniveau og mere fleksible virksomheder kan ikke udvirke mirakler.

Siden 1970'erne har der i stigende grad været mangel på arbejdskraft i Danmark. Mennesker er der nok af, men der er sket en stor udstødning fra arbejdsmarkedet. Andelen af den voksne befolkning på indkomsterstøttende ydelser er vokset kraftigt siden starten af 1970'erne. De er eksempelvis på efterløn, førtidspension, sygedagpenge eller i aktivering. De konstant opskruede krav til effektivitet, tempo og omstillings-ejne på arbejdsmarkedet har efterladt omkring 800.000 mennesker permanent uden arbejde.

Værdien af deres arbejdskraft er lavere end lønnen. Derfor vil private virksomheder ikke ansætte dem. Tidligere var der plads til en del af dem i den offentlige sektor, men nu forlanges der høj effektivitet over alt. Kapitalismen producerer ikke kun velstand. Den producerer også fattigdom og social udstødning. Disse mennesker tæller ikke med i arbejdsløshedsstatistikken. Så mangelen på arbejdskraft eksisterer side om side med udstødning af store befolkningsgrupper, der er uinteressante som arbejdskraft for kapitalismen. Til gengæld kan de gøre nytte som forbrugere, men personer på offentlige ydelser, der konsekvent sakker bagud i forhold til velstandsudviklingen,

kan heller ikke skabe vækst gennem forbruget. Også her er det lønmodtagerne, der må skabe væksten.

Stagnation i forbruget

Der er en tendens til voksende forbrug i kapitalismen, men der opstår alligevel en vis mæthed eller måske snarere mathed, når voksende forbrug på den ene side handler om luksus, og på den anden side forudsætter, at der arbejdes mere og/eller hårdere. Derfor er der en klar tendens til, at forbruget stagnerer i takt med, at folk oplever grænser i arbejdslivet. Fritid og overskud til aktiviteter udenfor arbejdslivet får en højere social værdi og kommer sideløbende under pres, da arbejdet både bliver mere intensivt og ekstensivt (se også Toke Haunstrup Christensens artikel i denne bog). Der er en tendens til, at arbejdet bliver grænseløst og kræver, at vi involverer os med liv og sjæl, hvilket tærer stærkt på vores fysiske, psykiske og sociale ressourcer. Brede grupper oplever nedslidning, stress og depressioner i forbindelse med arbejdet. Samtidig er arbejdslivet blevet præget af hårdere konkurrence og større usikkerhed på grund af udbredelsen af korte ansættelser, projekt- og løsarbejde.

Det er heller ikke stimulerende for forbruget, at dagpengene konsekvent er blevet udhulet og nu ligger langt under det generelle velstandsniveau. Reduktionen af dagpengeperioden fra 7 år i starten af 1990'erne til nu 2 år er også medvirkende til, at folk holder igen med forbruget. Det er kun folk uden opsparing og bil osv., der kan

få kontanthjælp, så mange i middelklassen må helt sige farvel til deres indkomst, hvis de ikke kan få dagpenge. Det går selvfølgelig mest ud over forbruget for de umiddelbart berørte, men usikkerheden bevirker en generel økonomisk tilbageholdenhed blandt mennesker, der frygter arbejdsløshed, og det er der mange, der gør - især i en krisetid!

Der er altså ikke noget, der tyder på, at forbruget kan redde væksten på lang sigt. Faktisk er det kun på grund af enorme arbejdsfri indtægter, at forbruget generelt er vokset med i perioden 1994-2006. Over denne periode er friværdierne i boligerne vokset med 1000 mia. kr., og aktieformuerne er vokset med et tilsvarende beløb. Formuerne voksede altså samlet set med et beløb, der er større end BNP. Samtidig er der givet skattelettelser for 223 mia. kr. i perioden 2002-2010. Disse forhold har drevet forbruget i vejret og skabt en beskæftigelsesboble med tilhørende høje lønstigninger, der har virket i samme retning.

Men alle boblerne bristede. Boligpriserne, aktiekurserne og beskæftigelsen er faldet brat, og skatteboblen er også bristet, da skattelettelserne viser sig som et kæmpe hul i statskassen. Alt i alt har vi set et historisk fald i det private forbrug på omkring 6% i 2008-2009. Det offentlige forbrug vokser stadig i et moderat tempo. Men det er for lånte penge. Og nu lægger regeringen op til nulvækst i det offentlige forbrug til og med 2013. Heller ikke det offentlige forbrug vil altså umiddelbart skabe vækst i de kommende år.

Samfundsmæssig krise

Når man ser tilbage på udviklingen i de senere år kan man også se, at der i vidt omfang har været tale om patologiske vækstformer. Væksten i produktivitet og forbrug er ikke mindst sket gennem arbejds- og forbrugsnarkomani, hvor folk arbejder og forbruger ud over alle fornuftige grænser og får et sygeligt forhold til deres økonomiske aktiviteter. Disse fænomener kan holde væksten oppe i en periode, men er uforenelige med et stabilt vækstregime. Den patologiske vækst hænger sammen med den generelle samfundsudvikling siden efterkrigstiden.

Efterkrigstiden var præget af fattigdom i brede lag af befolkningen, og væksten medførte forbedrede, generelle livsforhold. Samtidig var målsætningen om vækst ikke enedrørende. Større velstand spillede sammen med bedre velfærd. Den stigende lighed var

i sig selv velfærdsfremmende, men opbygningen af velfærdsstaten, der også byggede på retssikkerhed, demokrati og medborgerskab, var ligeledes medvirkende til, at den stigende velstand blev modsvaret af bedre velfærd for det brede flertal. Udviklingen var forankret i en konkret utopi om at skabe et rigt samfund med fritid, demokrati og velfærd. Det indebar, at velstanden fik mindre betydning i takt med den økonomiske vækst, og at det i stigende grad blev velfærd og demokrati, der kom til at sætte dagsordenen for samfundsudviklingen.

Men denne socialdemokratisme led skibsbrud i 1970'erne, og fra 1980'erne er samfundsudviklingen sporet ind på en nyliberalistisk kurs. Nyliberalismen er et langsigtet, liberalistisk reformprojekt. Hensigten er, at velfærdsstaten og velfærden langsomt eroderes for at skabe plads til mere marked og større velstand. Projektet



Figur 6. Politikere og erhvervsliv er konstant på jagt efter en ny vækstmodel.

er karakteriseret ved, at velfærdsstaten reformeres for at servicere kapitalismen samtidig med, at der indarbejdes markeds-mekanismer i den offentlige sektor. Favori-seringen af den private sektor kombineres med et vedvarende pres på den offentlige sektor. Samtidig fremmes en konsekvent individualisering af samfundets udvikling gennem „frit valg“. Konsekvensen er, at samfundet som helhed bliver markedsgjort.

I dag er det danske samfund et over-flodssamfund, men samtidig stiger ulighed-en og fattigdommen, velfærden forringes, demokratiet indskrænkes, og forestillingen om vækstens aftagende betydning er stort set forsvundet fra den politiske dagsorden. Vækst er kun et skridt på en vej uden ende. Effektiviseringer er altid kun et springbræt for nye effektiviseringer. Hastigheden eks-ploderer. Nyliberalismen er præget af mid-ler uden mål og omstilling uden retning. Der proklameres en mening og en oriente-ring, men skabes helt modsat et samfund, der er præget af meningsløshed og desori-entering. Denne sociale deformation er længe blevet fortrængt af „forbrugsfest“, voksende formuer, stigende beskæftigelse og en forestilling om, at Danmark snart kan købe hele verden. Det er slut nu.

Klimakapitalisme?

Som det er fremgået, mener vi ikke, at af-kobling er mulig i tilstrækkelig grad til at skabe et bæredygtigt samfund. Vi afviser dog ikke, at det inden for dagens samfund er vigtigt at forsøge at gøre produktionen og forbruget mere bæredygtigt. Det kan

formindske nulevende generationers ne-gative påvirkninger af naturen og redde liv. Det kan også forbedre livskvaliteten samt beskytte landskaber og naturværdier. Mere effektiv ressourceudnyttelse i form af miljøeffektivisering er vigtig, også fordi det kan give et pusterum til at iværksætte mere grundlæggende ændringer. Men det kan ikke være den eneste løsning. Eksemplerne viser, hvor uholdbart det er at tro, at den økonomiske vækst kan fortsætte uden at støde mod økologiske, sociale og individu-elle grænser. Den økonomiske vækst må stoppes før eller siden. I verdens rige lande bør det ske så hurtigt som muligt. Umiddel-bart ser billedet dog meget anderledes ud.

” Det er umiddelbart paradoksalt, at klimafor-andringerne, der skyldes økonomisk vækst, nu bli-ver set som det, der skal drive væksten yderligere frem.

Jagten på en ny vækstmodel er allerede fremskreden. Politikere og erhvervsliv tænker, så det knager, over, hvor væksten skal komme fra i fremtiden. Det mest lo-vende bud er klimaet. Det er umiddelbart paradoksalt, at klimaforandringerne, der skyldes økonomisk vækst, nu bliver set som det, der skal drive væksten yderligere frem. Men kapitalismen er fleksibel, og

faktisk har det historisk været sådan, at den kapitalistiske ekspansion har været drevet af, at kritik og modstand er blevet gjort til vækstdynamoer. Efterkrigstidens velfærdsstat, der udsprang af arbejderbevægelsen og socialismen, var forbundet med historiens højeste og mest stabile vækstrater. Det er derfor ikke umuligt, at krisen fører til det, man kan kalde en klimakapitalisme, hvor økonomisk vækst går hånd i hånd med bekæmpelse af klimaforandringerne.

Den danske regering er så småt ved at omstille sig til en ny model for klimavækst, men de er hæmmet af deres nyliberalistiske ideologi, for kapitalen, markedet og individuelle valg kan ikke drive en grundlæggende omstilling, så det er oppositionen med S-SF-alliancen i centrum, der er længst fremme i jagten på klimakapitalismen. Oppositionens politiske projekt er en ny vækstmodel i balance med klimaet, der har fokus på den offentlige sektor, større lighed og beskæftigelse. Men regering og opposi-

tion er ikke langt fra hinanden. Oppositionen ønsker også vækst. Der er generel politisk enighed om, at der skal skabes vækst. Det er kun midlerne, der er forskellige. Lidt forskellige. Forskellene handler mest om ord - og så et par håndfulde milliarder.

Bekæmpelse af klimaforandringerne kombineret med sociale fremskridt kan på kort sigt skabe ny vækst og revitalisere kapitalismens dynamik og legitimitet. På bare lidt længere sigt bliver det dog meget vanskeligt at kombinere fortsat vækst med radikale nedbringelser af kuldioxid-udledningerne. Klimakapitalismen har under alle omstændigheder begrænset holdbarhed, for en ny vækstmodel vil stadig være hæmmet af kapitalismens langsigtede tendens til faldende vækst. De menneskelige, sociale og miljømæssige ressourcer er desuden begrænsede, og med mindre der sker radikale teknologiske nybrud, vil grænserne for væksten markere sig med endnu større vægt i fremtiden.

Anbefalet videre læsning

Peter Nielsen: „Krise i anden potens“. I: *Krisens økonomi*. Gyldendal, 2010.

Peter Nielsen: *Velstandssamfundet*. Frydenlund, 2011.

Petter Næss: „Væksten må stoppes“. I: *Brudflader*. Frydenlund, 2008.